

RUNAKUNAPAK ÑANKUNA PASKAY *LOS CAMINOS ABIERTOS POR LOS INDÍGENAS*

KALLARI

Ecuador mamallakta runakunaka ima ñankunatak paskarkakuna. Imashinatak chay ñankunatak paskarkakuna. Imapaktak ñankunatak paskarkakuna. Kay tapuykunatami kay killkapika, Chimborazo runakunapak kawsayta rikushpa kay killkaka kutichin. Kallaripika imatak ñan kashkatami rikuchin. Katika imashina runakunapak kawsay kashkamantami riman. Kimsa nikipika imallakunata runakuna ñanta paskashpa hapishkamantami killkan.

Rikuchik shimikuna: hapikunapish; mañaykuna; ñankuna; runakuna.

RESUMEN

Este artículo reflexiona sobre las reivindicaciones de los pueblos indígenas en el Ecuador, a partir del análisis de los procesos de lucha social de la población indígena de Chimborazo, desde la década de los cuarenta del siglo pasado, hasta la actualidad. En la primera parte, tomando como punto de partida la metáfora del camino, se señala el sentido que el camino posee para el mundo indígena. En un segundo momento se describen los problemas sociales, económicos y políticos a los que se han enfrentado y a manera de conclusión se abordan los logros que las poblaciones indígenas han alcanzado en la escena social y política.

Palabras clave: demandas; indígenas; logros; procesos.

Luis Alberto Tuaza Castro

ltuaza@unach.edu.ec

Universidad Nacional de Chimborazo

Recibido para revisión: 03-noviembre-2016

Aceptado para publicación: 12-diciembre-2016

ÑANMANTA

Ñawpa punchakunaka manarak kunan shina ñankuna tiyakpika, runakunaka chaki ñankunatami wiñachikkuna karka. Chaki ñankunaka maypika hacienda chawpitami yallikkarka, maypika waykukunata, mayukunata, pampata, wichita, kinrita mishashpami rik karka. Chay chaki ñankunaka ayllu llaktakunata, shuktak llaktakunawan, hatun llaktawanpishmi tantachik karka.

Ñanka imapaktak kan. Karu llaktakunata tantachinkapak, ukta purinapak, hawalla maymanpish rinkapak, maymanpish yaykunkapak, kishpiritapish charinkapak. Ñanka maypika muskuykunapishmi kan (Moro 2005), muskuykuna paktachunpishmi kan. Eduardo Galeano, muskuykunamanta rimashpaka ninmi, “muskuyka purinapakmi kan. Muskuy illakllaka mana puri tukunchikchu” (Galeano 2010). Ñan illakllaka imashinatak purishun, imashinatak tantanakushun, imashinatak shuktak llaktakunaman rishun, ima shinatak shuktak runakunata riksishun. Hatun Columbe runakunata, ñawpa hacienda pachakunapi kishpirinapak, tantachik tayta Manuel Agualsacaca (**rimachishka, 20 mayo 2013**) ninmi, “ñawpa punchakunaka runakunaka mana ñankunata charirkanchikchu, mana kunan shina hawalla maymanpish ri tukurkanchikchu. Shinapish tantanakushpami mushuk ñankunata paskarkanchik”. Ari, mushuk ñankunata pashkashpami hacienda llaki kawsaymantaka kishpirirkakuna, tantanakuykunatapish wiñachirkakuna, Ecuador mama llaktapi, shuktak América Latina llaktakunapish rikurirkakuna.

Chaki ñankunata paskashka katika, ña antawakuna ayllu llaktakunaman chayay kallarijpika, kati watakunataka runakunaka antawa purina suni ñankunatami paskarkakuna. Shinapish, chay ñankunaka chakishka killakunapi ashka yutulwan kakta

rikushpa, tamia punchakunaka ashka uktukunawan, mapa yakukunawan kakta rikushpaka, runakunaka ñanta rumiwan allichinatami munarkakuna.

Kunan punchakunaka rumikunapish maypika antawata llakichikta rikushpaka asfaltuta churashpami sumak ñankunata rurakunkuna. Kaya minchaka ima ñankunashi rikurinkakuna. Runakunaka washa, washami mushuk ñankunata mashkana kashkata, paskana kashkata rikukunkuna.

Shinapish, ñanta paskanaka maypika mana hawallachu karka. Runakuna chaki ñankunata paskay kallarijpika, haciendayuk runakuna, mayordomokuna, kipukunapish harkakkunami karka, shinallatak kichukunapishmi karkakuna. Rumicruz ayllullaktamanta mama Isabel Sisaka (*rimashka, 16 abril 2016*) nikmi karka, “ñawpa hacienda tiyay punchakunaka, runakunaka maytapish mana ri tukurkanchikchu. Mayjan chaki ñanta hacienda cebada chawpita paskashpa rikpi, michina pampakunata yallishpa rikpika, ñapish mayordomo, kipu shamushpaka muchikuta kashpa, ponchota, baytata kashpa, makashka jawami kichushpa rikkunakarka”. Kay churanakunata tikra japinkapakka runakunaka, ishki punchakunatami haciendayukpak yamkalla llankakkuna karka.

Shuk punchami hatun ñanta rinata killashpaka, chawpi hacienda pampata rik kani. Ñapish mayordomo mishuka, washamanta shamuywan, manchanayta rimashpaka ñuka muchikuta kichushpa rik. Ñukapish rimakmi kani. Shinapish muchiku, mushuk kunan rantishkalla kashkamantaka ishki punchakunata haciendapi yankalla tsamayman rik kani. Ishki puncha llankashka katimi mayordomoka muchikutaka kutichirka. (Sisa, rimashka, 16 abril 2016)

Chaki ñankunataka karikuna, warmikuna tutamantata, chishikunatapish pakalla puri-

kkuna karka. Shinapish ña wakin ayllullak-takunapi yachana wasikuna tiyarikpika, wawakunapish chaki ñanta puri kallarikakuna. Maypika wawakunatapish haciendayukkunaka llakichirkakuna. Ballagán ayllullaktamanta mama Valeria Anaguarqui-kua ninmi:

Nuka taytituka, ama ñukanchik pay shina ñakarichunka tukuy wawakunatami San Juan yachana wasiman kacharka. Chay punchakunaka ñankunaka mana tiyarkachu. Ñukanchikka hacienda michina chawpi pampatami kallpashpa rik kanchik. Shuk punchaka, mayordomo ñukanchik rikukta rikushpaka, allkuta kayashpami llakita kanchik. Ashkatami wakak kanchik. Kanichishka jawa, ñukanchik killkana kamukunatapishmi chichushpa rik. Ashka llakita aparishpami yachak kanchik. (Tuaza 2012:138)

Kati punchakuna, hacienda tukurikpika antawa purina ñankunatami runakunaka paskarkakuna. Chay ñankunata pashkakuy punchakunapika, shinallatak ashka jarkaykunami tiyarka. Wakin runakunaka nikkuna karka: “imapaktak hatun ñankunata paskashun, mana antawata charinchikka, yanka mishukunapak antawakunallami purinka, ñatak shuwakuna shamunman” (S. Sanunga, rimashka, 20 agosto 2016). Kutin wakin runakunaka: “ñanka allpata kishkiyachinka, pipish, maymantapish hawalla purinka” (M. Atupaña, rimashka, 12 noviembre 2007) nishpami, mancharishpa harkakkuna karka. Maypika mishukunapishmi harkakkuna karka. “Ñukanchik ñankunata hatun maquinawan paskakukta mishukuna yachashpaka, kayllamantatatak compadre-kunata harkachun yachachishpa kachakkuna karka. “Runakunaka mana hatun ñankunata mutsurinkichikchu. Maytatak mamallakta kamachikka yanka kankunapak llaktakunapika kullkita shitakrinka” nikkunami karka. Chayta uyashpaka compadrekunaka, ayllu-llaktata pushakkunata makakkuna karka, mana valichik karkakuna” (N. Sanunga,

rimashka, 15 mayo 2015).

Kunan punchakunapish, asfalto ñankunata runakuna paskakushkata yachashpaka, wakin runakunaka ninmi, “imapaktak ñankunataka allichikunkunari. Asfaltoka hatun llaktakunallapakmari mutsurin. Kaymanka ima shamuna kauptakmari allichina kankari ninkunami” (J. Huishka, rimashka, 20 enero 2017). Shinapish chay tukuy manchaykunata mishashpami runakunaka ñankunata washa paskashpa shamushkakuna.

RUNAKUNAPAK ÑAWPA KAWSAY

Ecuador, Chimborazo runakunapak kawsayta rikukpika, ñawpa punchakunaka ashka llakimi karka. España runakuna shamushka katika, hacienda kawsaymi kallarikka. Runakunaka haciendakunapimi allpata charinapak allichina (1964-1973) shamunakama ashkata ñakarishpa kawsarkakuna (Breton 2012). Haciendaka hatun mamallakta ukupi, uchilla mamallakta shinami karka (Tuaza 2011). Runakunaka haciendapi tiyak wiwakunashinami karka. Tutamanta, manarak allí pakarimanta, tutakamami yankalla llankashpa kawsakkuna karka. Haciendayukka paypak munayta rurashpami llakichik karka. Runakunaka imatapish paykunapak yuyaymantaka mana rurak tukurkakunachu. Maymanpish paykuna riktaka haciendayukka mana sakikchu (Hurtado 2007). Alli amukuna nishka hacendadukunami, maypika, runakuna kawsachun, uchilla wasipunkuta kukkuna karka. Kay wasipunkumantami, llakita llankashpa runakunaka kawsakkuna karka (Tuaza 2014).

Chashna llakikunapi kawsakukpika, ñapish ñanta mashkana mutsurirka. Pull, Guamote kitipika, Tayta Ambrosio Lasso Federación Ecuatoriana de Indios (FIE), Partido Comunista runakunawan, mama Dolores Cacuagowan tantarishpa, runakuna kishpirichun

runakunata tantachirka, kishpirinapak llankayta kallariyka. Shinapish runakuna kishpirichun, ñankunata kaskanaka mana hawallachu karka. Galte haciendayukka, paytaka wasimanta llukshichishpa kacharka, wasita rupachichirka. Kutinllatak Pull ayllu-llaktaman tikrakta rikushpaka, mayordomo, kipuwan wasiman shamushpami paypak ñawpakpi paypak warmi wawata llakichirka. Shinapish mana manchashpallami kati watakunataka, runakunata tantachishpa, kamachikunata katishpa hacienda allpayukta, Galtemanta llukshichishpa kacharka. Kati punchakunataka runakunaka hacienda tukuchishpa, allpata rantishpa hapirkakuna, kishpirita charirkakuna. Chay punchakunaka ayllullaktata (1937), llankaymanta rikuna (1938) kamachikunami tiyarka, shinapish runakunapakka pakashka, mana rikshisha kamachikunami karka.

Ña waranka iskun patsak kanchis chunka ishkay watapika runakunaka FEImanta shikanyashpami, Tayta Monseñor Leonidas Proaño pak yanapaywan Ecuador runakunapak rikcharimuy, ECUARUNARI tantanakuyta wiñachirkakuna. Kay tantanakuyka runakuna pushashka, allpamanta, kawsaymanta, kishpirinamantapishmi llankayta kallariyka. Kay tantanakuymanta, Mama Valeria Anaguarquika kashnami nin: “ñukanchikka kinkin tantanakuymami nunar-kanchik. Ari, FEIwanka allpamanta makanakurkanchikmi, shinapish mishukuna pushashka tantanakuymi karka. Runakunaka mishukuna ima nishkata uyashpa “ari” ninallami karka. Runakuna pushashka tantanakuytakmi charinata munar-kanchik. Tayta Obispo Proaño pak yanapaywanmi ECUARUNARIta wiñachirkanchik” (Tuaza 2012:144). Kay tantanakuyma wiñachishpami runakunaka, allpamanta makanakurkaku-na, runa kawsaytapish sinchiyachirkakuna. Shinallatak shuktak llakta runakunapak tantanakuymawan wankurirka, kati watakunataka runakunapak yuyaymanta, kawsaymanta llankarka. Kati watakunaka

ECUARUNARIta Confederación de Pueblos y Nacionalidades Indígenas del Ecuadorwan (CONAIE), tantarishpa runakunapak Chashnami ña waranka iskun patsak pusak chunka, pusak watapakka, Confederación de las Nacionalidades Indígenas del Ecuadorpi (CONAIE) tantarishpami runakunaka kikin rimaypi yachanata chari kallariyakuna.

Ayllullaktakunapi yachanawasikuna wiñaripika, hacienda pachapi mana yachayman rik warmikuna, karikunami yachayta kallariyakuna. Yayamamakunaka, wawakunata yachanawasiman kacharkakuna. Manarak yachanawasikuna tiyakpika, wakin runakunallami killkanata, killkakinata yacharkakuna. Ashtawanka kari wamprakunallami yachanawasimanka rikkuna karka. Warmikunaka wasillapi, chakrallapi, wiwakunallawan tiyachun nishkakunami karkakuna. “Imapaktak warmika yachanata mutsun, kari shina kanka. Hillu kanka, nishpami yaya mamaka mana yachanaman ushushikunataka kachakkuna karka” (Tuaza 2012:144).

Ña waranka iskun patsak iskun chunka wata karpika, runakunaka tukuy Ecuadropimi hatarikunata rurashpa, “runakunaka kaypimi kanchik” nishpa, llaktakunata kamachina ukupi rikurita kallariyakuna. Manarak kay makanakuykuna tiyakpika, runakunaka mana pushak kankapak akllari tukurkaku-chu. Kamakkuna kanapak tantanakuymapi-pish, mishukunallatami kamachikkuna tukuchunka akllakkuna karka. “Ñukanchik runakunataka imapak mana valichikkunachu karkakuna. Kamachikkunata akllana punchakuna chayamukllapimi, kamak tukusha nik runakunaka ayllullaktakunaman chayakkuna karka. Ayllullaktakunaman chayashpaka: “ñukanchikmanta shitankichik” nishpami sunpakunata, asha mikunakunata, hayak yakutapish upiachik shamukkuna karka. Ña mishashka kipaka mana ayllullaktakunaman tikrakkunachu

karka. Imakunata kamana ukukunapi mañakrikpipish, mana riksik shina, mana rimashpallami, imata mana rurakkuna karka” (M. Atupaña, rimashka, 29 mayo 2009).

Ña waranka iskun patsak iskun chunka watamanta runakunaka paykunapak kikin kamachinapak tantanakuyta wiñachirkakuna. Kay tantanakuyka Pachakuik, Nuevo País shutimi karka. Kay tantanakuypika, tukuy pushanata munashpa akllariman yaykukkunaka, runakunami karkakuna (Friendenberg y Alcántara 2001). Runakunaka, ña mana ñawpa punchakunapi shina washa katikkunalla tukunkapa rikurirkakunachu. Ashtawanpish, kiti pushakkuna, kitikunak, diputado, markata pushak tukunapakmi akllarinapi rikurirkakuna. Chay watakunamanta, vali mana valipish, Coltapi, Guamotepi, Chimborazopika runakunami tukuy kamachikunapi pushashpa shamunkuna.

Kullkita charina, wiñachinapipish runakunapakka ñawpa pachakunaka ashka llakimi karka. Haciendapika yankalla llankakkuna karka. Shinallatak may llaktakunapi llankak rishpapi ashalla kullkitami apamukkuna karka. Runakuna mana pakta kullkita charishkamanta, kullki wakichik runakunaka manatak paykunamanka kullkita mañachichu karka. Chaymanta runakunaka chulkukunamanmi imapak kullki mutsurikpika mañakkuna karka. Kunan punchakunaka tawka llaktakunapimi runakunapak kullki wakichina, mañachinapakpish tantanakuykuna tiyan (Charco 2014). Ash-tawanka washa llakta Ambato, Chiboleo, Pilahuín runakunami kay tantanakuykuntaka wiñachishkakuna. Kunan punchakunaka Kullki wasi, Mushuk Runa, Esencia Indígena, Chiboleo shuktak, shuktak kullki wakichina, mañachina tantanakuykuna tiyan. Kay tantanakuykunaka runakunaman kullkita jawalla mañachinkuna. Kay tantanakuykunaka runakunapak kawsayta riksi-

shpa, runa yuyawan, runakunata yanapankuna, shinapish wakinkunaka kutin, runakunallatak ashka wawa kullkita churashpa llakichinkuna ninmi. Shinapish runakunapak kikin kullki wakichina, mañachina tantanakuykuna tiyashpaka, runakunata ñawpakman pushan, runakunapish valishkata rikuchin. Mushuk ñan paskashka shinami rikurin.

Runakunaka shinallatak takikunapipish ñanta paskashkakuna. Ñawpa pachakunapika mishu takikkunallami tiyarkakuna. Runakuna takikkuna kachun, mishukunaka mana sakirkakunachun. Kunan punchakunapika tawka kari, warmi takikkunami tiyan. Chimborazo markapika, Nelly Janeth, Delfín Quishpi, Ángel Guaraca, Marquitos Pukllay, shutak sumak takikkunapishmi tiyan. Paykunapak takikunaka runakunapakpish, mishukunapakpish ashka munashkami kan. Shinallatak, paykunapak takikunataka karu llakta Estado Unidospi, Europapipishmi uyankuna. Kay takikkunaka paykunapak takiwan kichwa rimay kawsachun, riksishka kachunpishmi llankashkakuna.

Shinallatak kuna punchakunaka, runakunaka paykunapak ayllu llaktakunamanta llukshishpami hatun villa ukukunapi kawsankuna. Villakunapi kawsakrinkapakka, ayllullaktakunatami shitashpa rinkuna. Imamantatak ayllullaktakunata sakinkuna. Maypika ayllu llaktakunapika mana kawsay tiyanalayami kan. Allpaka ña mana ñawpa punchakunapi shina murukunata pukunchu. Murukunata katukrikpipish ashalla kullkitami kunkuna. Shinaka kullki illakllaka mayta mana wawakunata allí chari tukunkunachu. Shinapish wakin runakunaka hatun villakunapimi kawsayta mashkanaman rishkakuna. Chaypimi wawakunata yachanawasikunapi churankuna. Ayllullakta tantaritapish wiñachinkuna. Riobamba villa kuchu imapika, kunan punchakunaka tawka runakunami allpata rantishpa, wasikunata shayachi-

shkakuna. Kitu villapipish tawka runakunami paykunapak kikin wasikunata ruras-hkakuna (Yépez 2013).

Shinallatak, wakin runakunaka karu Estados Unidos, Europa llaktakunatami rishkakuna. Queens New Yorkpika Cañar runakuna, Chimborazo runakuna tawka runakunami kikin ayllullakta tantarita rurashpa kawsankuna. Imashinami ayllullaktakunapi tantanakunkuna, raymikunata rurankuna, chashnallatakmi kay karu llaktakunapipish tantarinkuna, raymikunata rurankuna. Chimborazo kuchulla ayllullaktakunamanta rik runakunaka ñiño Jesuspak raymita rurashpami tantanakunkuna, takinkuna. Shinallatak kuchulla departamentokunata arrendashpa, chawpipika shuk departamentutaka ayllullaktapak tantarina wasita rurashpami kawsankuna. Wakin runakuna Ecuadormanta chay llaktaman rikpika, paykuna llankayta hapinkakamani tukuy tantarishpa yanapankuna. Paykunapak tantanakuyta ñawpakman pushachunka tantachik, pushak runakunatapishmi charinkuna. Ima llakikuna japikipipish, mana karu llakta kamachikku-napakman rishpallami, paykuna pura llakikunata allichinata yachankuna.

Shinallatak Kitupi, Riobambapi, runakunaka paykunapak ayllullaktata wiñachishpa kawsankuna. Paykuna ñawpa kawsana ayllullaktakunapi shinallatak, minkakunata, tantanakuykunata ruranata yachankuna. Sumak rikuy, Licán ayllullaktata pushak tayta David Malanka (rimashka, 15 abril 2016) kashnami nin:

Ñukanchik wawakunaman allí yachayta kunkapak, asha llankaykunata charinkapak, ñukanchik ayllullaktakunata sakishpa shamushkanchik. Shinapish runa kawsaytaka mana sakishkanchikchu. Kaypi tantanakunchik, minkata ruranchik, raymikunata charinchik. Ñukanchik ciudadelapi yaku tiyachun, achik tiyachun, ñan tiyachun, ñukanchik kikinmi llankashkan-

chik, ramakunata churashkanchik. Municipiopish, junta parroquialpish, ñukanchik llankashka katimi rikurimushkakuna. Maypika kullkita hapinkapakllami shamushkakuna. Ayllullaktapi layallatakmi kaypipish kawsanchik.

Ari, ayllullaktapi shinami, yanapaykuna tiyan, tantarikuna tiyan. Tayta Ascencio Pillajo (rimashka, 20 junio 2016), ñawpa San Juan de Pallumanta, kunanka San Vicente de Lacas, Riobamba kuchullapi kawsakka ninmi: “runakunaka tukuy llakikunatami charinchik. Maypika kullkitapish mana hawalla hapi tukunchikchu. Kullkita imata rantinakunapak mutsurishpaka, ayllu purami mañachinakunchik. Killapak, ishki killapak kashpa mañachinchikllami. Mana wawa kullkita mañanchikchu. Ima pacha ña kullkiwan kashpaka tikrachinchikllami?”. Ayllullaktakunapi shina, wankurinakushpa, makikunata kunakushpami runakunaka villakunapi kawsana ñanta paskankuna, ima llakikunatapish mishankuna.

TUKUCHI

Kay ñan paskaykunawanka imatatak runakunaka hapishkakuna. Ñawpa punchakunapika, haciendata mishashpami, ayllullaktakunata wiñachirkakuna, allpata hapirkakuna, kishpirita tarirkakuna. Tantanakuywanka ña mana manchankunachu. Imatapish hawallami charinkuna, ima llakikunatapish hawallami mishankuna. Chimborazo markapika kunanka ña mana haciendakuna tiyanchu. Tukuymi runakunapak allpa kan. Shinallatak, tawka ayllu llaktakuna, tawka tantarikunapishmi tiyan.

Ñanta paskashkamantami, kunanka wawakunaka yachanawasikunaman rinkuna. Ña tawka runakunamanta pushakkuna, kamachik yachakkuna, yachachikkuna, shuktak yachak runakunapish, warmikunapish tiyankuna.

Mana ñawpa punchakunapi shina killkakatinata mana yachak runakunaka tiyanchu. Ashallatapish yachak warmikuna, runakunami tiyan. Shinapish, may ayllullaktakunapi yachanawasikuna wishkarishkamantami (Martínez 2016; Tuaza 2016) wakcha wawakunaka yachay illak sakirikunkuna. Wakin colegiota tukuchik wamprakunapish, hatun yachanawasiman yaykunapak yachashkakunata sinchi rikuchina kashkamantami, mana kay hatun yachanawasikunaman yaykuy tukunkuna. Shinami, shamuk runakunapakka mana hawalla yachay tiyana kashka rikurin. Yachay ukupika shuktak mushuk ñankunata paskana illanrikmi.

Llaktakunata kamachik ukupipish, ñankunaka paskarishkami. Kunan punchakunaka runakunaka maypipish hawalla pushak kanapak akllashka kay tukunkuna. Coltapi, Guamotipika runakunami kiti kamachikkuna, kitikunakkuna kan. Shinallatak mamallakta hatun tantanakuy rimanakuna ukupipish runa warmikuna, karikunapishmi pushakkuna kan. Shinapish, maypika paykunallatak, mana mushuk runakunaman yallichishpalla, washa washa akllarikipimi runakunaka ña shaykushka shina rikurinkuna. Llaktakuna kamachi ukupi ñawpakman rinkapakka, mushuk warmikunata, runakunata akllashpami ñankunata paskashpa katina kan. Pachakutik wacharilla punchakunapika runakunapak yuyaywan, munaywan pushashun, llankashun nishpami yuyarirkakuna. Kunan punchaka maypika Pachakutik, Amawtapi tantarishka runakuna kashpapi, mana llaktakunata, ayllullaktapi kawsak warmikunata, runakunata uyankunachu. Maypika ayllukunamanta shikanyana yuyaykunami tiyan. Imatatak rurashun. Ima mushuk ñankunata llakta kamachikunapika mashkashun.

Kunan punchakunaka takikunapi, hampikunapi, mikuykunapi runakunapak yuyaykuna, kichwa rimay allí nishka shinami. Ash-

tawanka imatatak rurashun. Runakunaka mana takillachu kanchik, mana pukllayllachu kanchik. Tawka yuyaykunatami charinchik, tawka yachaykunatami charinchik. Imashinatatak yachachishpa katishun, tarpushpa katishun.

Ashka tantanakuykunatami ayllullaktakunapi, villakunapipish charinchik. Kay tantanakuykuna, kawsay katichunka imatatak rurashun, ima mushuk ñankunata paskachun. Ñawpa yuyakkunaka ñankunata paskashpami kawsayta kurkakuna, sakirkakuna. Kunanpish shinallatakmi, washa wawa, wawakunapakka ñankunata paskashpa sakina kanchik.

RIKUSHKA KAMUKUNA

- Breton, V. (2012). *Toacazo en los andes equinocciales tras la reforma agraria*. Ecuador, Quito: Abya Yala.
- Charco, J. (2014). *Reflexiones económicas y sociales para la creación del banco indígena en el Ecuador*. Tesis. Ecuador, Quito: PUCE.
- Friendenberg, F. y Alcántara, M. (2001). *Los dueños del poder: partidos políticos en el Ecuador (1978-2000)*. Ecuador, Quito: FLACSO.
- Galiano, E. (2010). *Ventana sobre la utopía*. En Poeticous. Recuperado de: <https://www.poeticous.com/eduardo-galiano/ventana-sobre-la-utopia?locale=es>
- Hurtado, O. (2007). *Las costumbres de los ecuatorianos*. Ecuador, Quito: Editorial Planeta.
- Martínez, C. (2016). El desmantelamiento del Estado multicultural en el Ecuador. *Ecuador Debate*. 98, pp. 35-50.
- Moro, T. (2005). *La utopía*. Madrid: EDIMAT.
- Tuaza, L. (2011). *Crisis del movimiento indígena ecuatoriano*. Ecuador, Quito: FLACSO.
- Tuaza, L. (2012). *Etnicidad, política y religión en los andes centrales del Ecuador*. Riobamba: Casa de la Cultura Ecuatoriana.
- Tuaza, L. (2014). La continuidad de los discursos y prácticas de la hacienda en el contexto de la cooperación. *Revista de Antropología Social*. 23, pp. 117-135.

Tuaza, L. (2016). Los impactos del cierre de las escuelas en el medio rural. *Ecuador Debate*. 98, pp. 83-95.

Yépez, P. (2013). *La historia de la comunidad runa kawsay: un pueblo indígena urbano en Quito*. Ecuador, Quito: FEPP.

